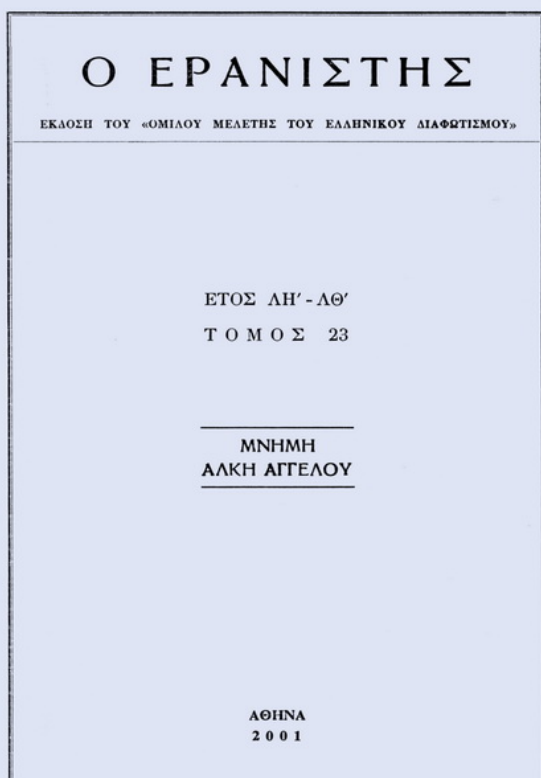

The Gleaner

Vol 23 (2001)

In Memoriam of Alkis Angelou

Συμπληρωματικά περί των Στοχασμών του
Ευγενίου Βούλγαρη

Βασίλειος Ν. Μακρίδης

doi: [10.12681/er.170](https://doi.org/10.12681/er.170)

To cite this article:

Μακρίδης Β. Ν. (2001). Συμπληρωματικά περί των Στοχασμών του Ευγενίου Βούλγαρη. *The Gleaner*, 23, 316–323.
<https://doi.org/10.12681/er.170>

αντιγράφοντας τις πηγές τους, είχαν δώσει άκρως καταχρηστική έρμηνεία στην αρχαία λέξη (ό σχολιαστής του Όμηρου την όριζε άπλως ως στιχηρούς σύντομους λόγους στους ποιητές με τους όποιους τά ποιητικά πρόσωπα άνταπαντούσαν άμοιβαία τó ένα στο άλλο⁴⁶); "Όπως και νά είναι, άν θεωρήσουμε ότι άτύχησε έν μέρει ό Κοραής στην προκειμένη περίπτωση, τó 1833, λίγο μετά τó θάνατό του, οι στενοί του συνεργάτες ανακοίνωναν δημόσια από τις σελίδες τής συλλογής των Προλεγόμενων, του έργου που δέν πρόλαβε νά δεϊ ολοκληρωμένο τó τύπωμά του, την προετοιμασία τής έκδοσης «τής άλληλογραφίας του διδασκάλου του έθνους».⁴⁷ Άραγε στην έκφραση που χρησιμοποιήθηκε νά υποκρύπτεται και ή πραγματική όνοματολογική προτίμηση του μεγάλου σοφού; Ίσως σήμερα αυτό νά μñ έχει και τόση σημασία για μιá έννοια που τó περιεχόμενό της έχει σχεδόν υποκατασταθεί από τó ήλεκτρονικό ταχυδρομείο και την άνταλλαγή πληκτρολογημένων μηνυμάτων μέσω τής νέας τεχνολογίας. Άλλωστε ό Κοραής μñ έχει κληροδοτήσει άλλες πύδ χρηστικές, δημοφιλείς και πολυσυζητημένες στον καιρό μας λέξεις, τόν πολιτισμό⁴⁸ και τó έκατομμύριο.⁴⁹

ΕΜΜ. Ν. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΣΤΟΧΑΣΜΩΝ ΤΟΥ ΕΥΓΕΝΙΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΗ

ΣΤΟΝ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟ ΤΟΜΟ ΤΟΥ ΕΡΑΝΙΣΤΗ είχα δημοσιεύσει ένα παρασχόλημα σχετικά με τή γαλλική μετάφραση και έκδοση των Στοχα-

ζή πάλι, έκτός από τις άστοχίες του λεξικού, είχε άπογοητευθεί και από τόν τρόπο διεύθυνσης και σύνταξης του περιοδικού Έρμής ό Λόγιος (1811-1814), για την άνάληψη τής όποιás τόν είχε προτείνει ό ίδιος.

46. *Εδσταθιον...* Άρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Παρεκβολαί εις την Όμήρου Ίλιάδα, Φλωρεντία 1730, σ. 116 (Ίλ. Α, 92). Πβ. τó λήμμα *άλληλογραφία* στο *Μέγα Λεξικόν τής Έλληνικής γλώσσης* των Liddell-Scott-Κωνσταντινίδη, Άθήνα 1929. Ό Έρρίκος Στέφανος μεταφράζει, όπως είδαμε, τή λέξη: «Mutua scriptio» ένώ ό J. G. Schneider: «gegenseitiges Schreiben», *δ.π.*, τ. 1, σ. 56.

47. *Συλλογή των... Προλεγόμενων*, Παρίσι 1833 [= *Προλεγόμενα* στους άρχαίους Έλληνες συγγραφείς, τ. Α', Άθήνα, έκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., 1984], σ. ε'.

48. Άλληλογραφία, έπιστ. πρòς Άλ. Βασιλείου 29.3.1804, τ. Β', σ. 154 (ώς δάνειο του *Civilisation*). Ό Κουμανούδης κατá λάθος χρονολογεί τή γέννηση του βρου από τον Κοραή στα 1829.

49. *Ό.π.*, έπιστ. στον ίδιο 6.3.1805, σ. 244 (ώς δάνειο του ιταλικού *Μιλλιούριου*), πβ. Κουμανούδης, *δ.π.*

σμων του Εὐγενίου Βούλγαρη,¹ ἐνὸς σπάνιου κειμένου του, τὸ ὁποῖο εἶχε κυκλοφορήσει ἀνώνυμα γιὰ πρώτη φορά στὰ ἑλληνικά τὸ 1772 στὴν Πετρούπολη καὶ ἀργότερα σὲ γαλλικὴ καὶ ρωσικὴ μετάφραση. Ἄς σημειωθεί ἐδῶ ὅτι ἡ ρωσικὴ μετάφραση τοῦ κειμένου αὐτοῦ εἶναι περισσότερο γνωστὴ (π.χ. ἀναφορικὰ μὲ τὰ σωζόμενα ἀντίτυπά της) σὲ σχέση μὲ τὴν ἀντίστοιχὴ γαλλικὴ.² Σκοπὸς τοῦ παρόντος συμπληρωματικοῦ παρασχολήματος εἶναι ἡ παρουσίαση καὶ ὁ σχολιασμὸς ὀρισμένων ἀκόμῃ στοιχείων σχετικὰ μὲ τὸ κείμενο αὐτὸ τοῦ Βούλγαρη στὸ εὐρύτερο ἱστορικὸ τους πλαίσιο.

Ἀνάμεσα στὰ σωζόμενα ἀντίτυπα τοῦ ἑλληνικοῦ πρωτοτύπου ὑπάρχει καὶ ἓνα ἀκόμῃ, τὸ ὁποῖο σώζεται στὸ Τμήμα Σπανίων Βιβλίων καὶ Χειρογράφων (Otdel redki knig i rukopisi) τῆς πανεπιστημιακῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ὁδησοῦ (Nauchnaja Biblioteka Odesskogo Gosudarstvennogo Universiteta imeni I. I. Mechnikova) στὴν Οὐκρανία (μὲ ἐπίσημα «Grig. Ist. 115»), τὸ ὁποῖο ἐξέτασα ἐπιτόπου τὸ καλοκαίρι τοῦ 2000. Πρόκειται πάλι γιὰ τὴ γνωστὴ ἔκδοση σὲ σχῆμα 4ο μὲ 40 σελίδες καὶ χωρὶς φύλλο τίτλου. Τὸ συγκεκριμένο ἀντίτυπο εἶχε βέβαια ἓνα πρόχειρο σκληρὸ ἄγραφο ἐξώφυλλο, τὸ ὁποῖο ὅμως ἀποτελεῖ πιθανότατα μεταγενέστερη προσθήκη. Ἐπομένως, ὅλες οἱ ὑπάρχουσες ἐνδείξεις συμβάλλουν στὴν ἄποψη ὅτι τὸ ἀρχικὸ ἑλληνικὸ κείμενο εἶχε κυκλοφορήσει χωρὶς φύλλο τίτλου καθὼς ἐπίσης χωρὶς τόπο καὶ χρόνον ἔκδοσης. Τὸ ἂν ὑπῆρχε κάποια σκοποθεσία πίσω ἀπὸ τὸ γεγονός αὐτό, δὲν μποροῦμε πρὸς τὸ παρὸν νὰ τὸ γνωρίζουμε. Ὁ ὑπάρχων γνωστὸς τίτλος τοῦ ἔργου προέρχεται ἀπὸ τὴν πρώτη σελίδα του καὶ βρίσκεται πρὶν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ κυρίως κειμένου. Ἐπίσης, στὸ ἀντίτυπο τῆς Ὁδησοῦ λείπει στὸ τέλος τὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ ἓνα ἔργο τοῦ G. W. Leibniz, τὸ ὁποῖο βρίσκεται στὴ γαλλικὴ μετάφραση καὶ γιὰ τὸ ὁποῖο εἶχα κάνει λόγο στὸ προηγούμενο παρασχολήμα. Τοῦτο ἐπιβεβαιώνει τὴν προηγούμενη ὑπόθεσή μου ὅτι τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ ἀποτελεῖ προσθήκη, ἡ ὁποία πρωτοδημοσιεύτηκε στὴ γαλλικὴ μετάφραση τοῦ κειμένου τοῦ Βούλγαρη.

Στὸ ἀντίτυπο τῆς Ὁδησοῦ ὑπάρχουν ἐπίσης ἀρκετὲς χειρόγραφες σημειώσεις στὰ ἑλληνικά καὶ ρωσικά, ἀπὸ τίς ὁποῖες συμπεραίνεται —μεταξὺ ἄλλων— ὅτι ὁ ἀνώνυμος συγγραφέας τοῦ κειμένου αὐτοῦ, δηλαδὴ ὁ

1. Βλ. Β. Ν. Μακρίδης, «Ἡ γαλλικὴ μετάφραση καὶ ἔκδοση τῶν *Στοχασμῶν* τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη», *Ὁ Ἑραριστὴς* 22 (1999), 263-270.

2. Βλ. *Svodnyj Katalog. Russkoj knigi grazhdanskoj pečati XVIII veka 1725-1800*, Μόσχα 1975, σ. 70 (ἀρ. 483). Βλ. καὶ Θωμὰς Ι. Παπαδόπουλος, *Ἰονικὴ Βιβλιογραφία. Bibliographie Ionienne. 16ος-19ος αἰῶνας. Ἀνακατάταξη - προσθήκες - βιβλιοθήκες*, τ. 1 (1508-1863), Ἀθήνα 1996, σ. 57 (ἀρ. 425) σχετικὰ μὲ ἓνα ἀντίτυπο ποὺ βρίσκεται στὴ Library of Congress (ἀπὸ τὴν πλουσιότατὴ συλλογὴ ρωσικῶν βιβλίων τοῦ Gennadij Vasil'evich Yudin, 1840-1912). Βλ. ἐπίσης Θ. Ι. Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (1466 ci. - 1800). Τόμος Δεύτερος. (Παράρτημα). Προσθήκαι - Συμπληρώσεις - Λοιπότητες*, Ἀθήνα 1986, σ. 448-449 (ἀρ. 1129).

Βούλγαρις, ήταν γνωστός στον κάτοχο του έν λόγω αντίτυπου. Δεν αποκλείεται δὲ ὁ κάτοχος αὐτὸς νὰ προερχόταν ἀπὸ τὴν πολυάριθμη ἑλληνικὴ κοινότητα τῆς Ὁδησσοῦ. Πάντως, εἶναι γνωστὸ —καὶ διαφαίνεται ἄλλωστε ἀπὸ τὰ στοιχεῖα καταλογογράφησης του— ὅτι τὸ συγκεκριμένο ἀντίτυπο κατέληξε στὴν πανεπιστημιακὴ βιβλιοθήκη τῆς Ὁδησσοῦ ἀπὸ τὴ συλλογὴ τοῦ Viktor Ivanovich Grigorovich, ἐνὸς σλαβολόγου καθηγητῆ στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ὁδησσοῦ κατὰ τὴν περίοδο 1865-1876 καὶ πρῶτου κοσμήτορα τῆς ἱστοριοφιλολογικῆς σχολῆς. Ὁ Grigorovich, ὁ ὁποῖος εἶχε διατελέσει παλιότερα καθηγητὴς στὸ Collège Richelieu τῆς Ὁδησσοῦ, δίδασκε ἱστορία καὶ λογοτεχνία τῶν βαλκανικῶν λαῶν (Σέρβων, Βουλγάρων) καὶ ἦταν γνωστὸς συλλέκτης χειρογράφων καὶ βιβλίων.³ Ἐπομένως, ἀπὸ τὸ γενικότερο αὐτὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὰ Βαλκάνια ἐξηγεῖται πιθανῶς τὸ πῶς ἐφθασε στὰ χέρια του καὶ τὸ ἐν λόγω ἀνώνυμο ἑλληνικὸ κείμενο.

Στὴν ἔρευνα γιὰ ἄλλα σωζόμενα ἀντίτυπα τοῦ ἔργου αὐτοῦ τοῦ Βούλγαρη, ὅς ἀναφερθεῖ ἐπιπλέον καὶ ἡ ὑπαρξὴ ἐνὸς ἀντιτύπου σὲ γαλλικὴ μετάφραση στὴ βιβλιοθήκη τῆς Ἑθνικῆς Ἀκαδημίας τῆς Ἱστορίας τῆς Βενεζουέλας (Caracas),⁴ τὸ ὁποῖο ἔχει ἀρκετὰ ἐνδιαφέρουσα ἱστορία. Ἡ κατάληξή του στὴ Βενεζουέλα ἀνάγεται στὴν προσωπικὴ γνωριμία τοῦ κατόχου του, στρατηγοῦ Francisco de Miranda (28 Μαρτίου 1750 - 15 Ἰουλίου 1816), μὲ τὸν Εὐγένιο Βούλγαρι.⁵ Ὁ Miranda καταγόταν ἀπὸ πλοῦσια καὶ εὐγενὴ οἰκογένεια τῆς Βενεζουέλας ἰσπανικῆς καταγωγῆς καὶ ἔγινε ἰδιαίτερα γνωστὸς κατὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ὅχι μόνον στὴν ἀμερικανικὴ ἥπειρο, ἀλλὰ καὶ στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο. Στὸ γεγονὸς αὐτὸ συνέβαλε ἀρχικὰ ἡ περιπετειώδης δράση του γιὰ τὴν ἀνεξαρτησία τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς ἀπὸ τὴν Ἰσπανία, παρότι ἀρχικὰ ὁ ἴδιος εἶχε ὑπηρετήσει ὡς ἀξιωματικὸς στὸν ἰσπανικὸ στρατό. Στὸ πλαίσιο τῶν ἐνεργειῶν του αὐτῶν ὁ Miranda ταξίδεψε σὲ διάφορες χῶρες (π.χ. ἐκτὸς ἀπὸ τὴς Ἡνωμένες Πολιτεῖς Ἀμερικῆς στὰ 1783-1784, στὴ Γερμανία, Ὁλλανδία, Αὐστρία, Ἰταλία, Ἀγγλία, Ἑλλάδα, Τουρκία, Ρωσία, Πολωνία, Δανία καὶ Σουηδία κατὰ τὴν περίοδο 1785-1789). Ὁ Miranda κατέληξε τελικὰ στὴ Γαλλία, ὅπου ὑπηρετήσε ὡς στρατηγὸς τοῦ ἐκεῖ ἐπαναστατικοῦ στρατοῦ (1791-1794) καὶ ἔγινε γνωστὸς μὲ τὴν κατάληψή τῆς Anvers τὸ 1792. Ἡ μετέπειτα ἐπιστροφή του στὴν πατρίδα τὸ 1810 καὶ ἡ συνέχισή τῆς ἐπαναστατικῆς του δράσης δὲν εὐοδώθηκαν, δεδομένου ὅτι παραδόθηκε στὸν Ἰσπανὸς τὸ 1812 καὶ ἀπεβίωσε τελικὰ τὸ 1816 φυλακισμένος στὸ

3. Βλ. I. P. Zelinskij i drugie (ἐπιμ.), *Odesskij Universitet 1865-1990*, Ὁδησσοῦς 1991, σ. 31.

4. Βλ. Παπαδόπουλος, *Ἱονικὴ Βιβλιογραφία*, β.π., σ. 50 (ἀρ. 372).

5. Τὸ ἔργο αὐτὸ ἐντοπίστηκε στὰ κατάλοιπα τοῦ Miranda καὶ φωτοαντίγραφο του στάλθηκε ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Castrillo Didier στὸ ἑλληνικὸ Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ (Διεύθυνση Γραμμάτων). Βλ. Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, β.π., σ. 476 (ἀρ. 1174).

Cádiz.⁶ Σημειωτέον δὲ ὅτι ὁ Miranda θεωρεῖται σήμερα σημαντικὸς πρόδρομος τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Βενεζουέλας.

Χαρακτηριστικὸ εἶναι ἐπίσης ὅτι ὁ Miranda εἶχε εὐρεία μόρφωση καὶ πολλὰ ἐνδιαφέροντα, ἐνῶ διακρινόταν καὶ ἀπὸ φιλελληνικὰ αἰσθήματα, τὰ ὅποια ἐξεδήλωσε ἔντονα κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ταξιδιοῦ του τὸ 1786 στὴν Ἑλλάδα. Οἱ σημειώσεις καὶ οἱ παρατηρήσεις ἀπὸ τὸ ταξίδι αὐτὸ στὸ ἡμερολόγιό του εἶναι ἰδιαίτερα ἀποκαλυπτικὰ γιὰ τὸ θαυμασμὸ πρὸς τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα καὶ γιὰ τὴν περιφρόνησή του πρὸς τὴν τότε ὀθωμανικὴ κατοχή.⁷ Ὑπάρχουν ἐπίσης πολλὲς ἐνδείξεις ὅτι ὁ Miranda γνώριζε ἐλληνικὰ καὶ ἔδειχνε παράλληλα ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ ἱστορία καὶ φιλολογία.⁸ Ἐπομένως, δὲν ἐκπλήσσει ἀρχικὰ καὶ τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τοὺς τότε ἔλληνες ἀποίκους στὴ νότια Ρωσία, γιὰ τοὺς ὁποίους ἔκανε λόγο ἐνίοτε στὸ ἡμερολόγιό του,⁹ καὶ ἡ γνωριμία του μὲ τὸν Εὐγένιο Βούλγαρι. Ὁ Miranda ἐπισκέφθηκε τὴ Ρωσία στὰ τέλη τοῦ 1786, μὲ σκοπὸ, μεταξὺ ἄλλων, νὰ συναντήσῃ τὴ Μεγάλῃ Αἰκατερίνῃ, ἡ ὁποία τὸν Ἰανουάριό τοῦ 1787 εἶχε βρεθεῖ στὸ Κίεβο καὶ ἐτοιμαζόταν γιὰ τὸ ταξίδι τῆς στὴν Κριμαία.¹⁰

Ἡ γνωριμία τοῦ Miranda μὲ τὸν Βούλγαρι ἔγινε τὸν Νοέμβριο τοῦ 1786 στὴ Χερσώνα, ὅπου ὁ τελευταῖος διέμενε ἀπὸ τὸ 1781 μέχρι τὸ 1788. Τὸ 1779 ὁ Βούλγαρις εἶχε παραιτηθεῖ ἀπὸ τὸν ἐπισκοπικὸ θρόνο τῆς περιοχῆς, στὸν ὁποῖο τὸν εἶχε διαδεχθεῖ ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης, παρότι ὁ Βούλγαρις παρέμεινε στὴν Πολτάβα μέχρι τὸ 1781.¹¹ Τὸ πρόσω-

6. Ἀπὸ τὴν πλούσια βιβλιογραφία γιὰ τὸν Miranda, βλ. ἐδῶ A. Ch. A. O'Kelly de Galway, *Francisco de Miranda*, Παρίσι 1913. M. L. Giraldo, *Francisco de Miranda, el precursor de la independencia de Venezuela*, Μαδρίτη 1988. M. Rodríguez, «William Burke» and Francisco de Miranda. *The Word and the Deed in Spanish America's Emancipation*, Lanham 1994. M. Zeuske, *Francisco de Miranda und die Entdeckung Europas. Eine Biographie*, Münster 1995.

7. Βλ. *Archivo del General Miranda. Viajes. Diarios 1785-1787*, τ. 2, Κάρakas 1929, σ. 111-139. Γιὰ τὸ ταξίδι αὐτὸ βλ. καὶ P. Hazard, «Le rayonnement d'Athènes en 1786», *Revue de littérature comparée* 14 (1934), 132-141. Ἐμμ. Κριαράς, «Ὁ Φραγκῖσκος ντὲ Μιράντα στὴν Ἀθήνα τοῦ 1786», *Ὁ Αἰῶνας μας* [Περίοδος Β'], φ. 5 (Ἰούλιος 1948), 138-139. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιωτὲς στὴν Ἑλλάδα 1700-1800*, Ἀθήνα 1981, σ. 480-481.

8. Βλ. ἐνδεικτικὰ καὶ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ βιβλία σχετικὰ μὲ τὴν ἀρχαιότητα, τὰ ὅποια εἶχε στὴν κατοχή του καὶ τὰ ὅποια μαρτυροῦν ἐπίσης στὸ σύνολό τους γιὰ τὰ προαναφερθέντα πλατιά του ἐνδιαφέροντα: *Archivo del General Miranda. Viajes*, τ. 7, Κάρakas 1930, σ. 139-187.

9. Βλ. ἐνδεικτικὰ *Archivo del General Miranda*, τ. 2, ὁ.π., σ. 191, 202, 204, 210, 211, 213, 216, 218, 219.

10. Βλ. σχετικὰ E. Clavery, «Le Prince de Ligne et Miranda avec Catherine II à Kiev et en Crimée», *Annales Prince de Ligne* 16 (1935), 249-287.

11. Βλ. S. K. Batalden, *Catherine II's Greek Prelate Eugenios Voulgaris in Russia 1771-1806*, Boulder/Νέα Ὑόρκη 1982, σ. 65, 77.

πο πού μεσολάβησε για τη γνωριμία του Miranda με τον Βούλγαρι ήταν ο έμπορος και φίλος του Miranda, Jean Paul Van Schooten (ή Van Schouten). Στις 13 Νοεμβρίου 1786 ο Miranda ανέφερε ότι επισκέφθηκαν μαζί τον αρχιεπίσκοπο Ευγένιο Βούλγαρι («eugenio Vulgaris»), ο οποίος ήταν ελληνικής καταγωγής από την Κεφαλλονιά («de nacion griego, y nativo de Chephalonía»)¹². Ο Miranda έκανε λόγο επίσης για τη μόρφωση του Βούλγαρη («hombre de Letras»), ή οποία ήταν άλλωστε γενικά γνωστή τότε, και για τον ιδιαίτερα προσηγή και φιλικό του χαρακτήρα («de Character sumamente amable»). Ο Miranda τέλος ανέφερε και ένα έργο του Βούλγαρη *Abregé cronologique de los Pueblos antiguos que avitaban los bordes del mar negro*,¹³ για το οποίο όμως δεν έχουμε άλλες πληροφορίες, δεδομένου ότι δεν συμπεριλαμβάνεται στους γνωστούς καταλόγους έργων του Βούλγαρη.¹⁴ Πιθανόν να πρόκειται για λάθος του ίδιου του Miranda.

Η γνωριμία πάντως αυτή επρόκειτο να γίνει στενότερη κατά το διάστημα της παραμονής του Miranda στην περιοχή. Έτσι, το απόγευμα της 18ης Νοεμβρίου 1786 ο Miranda ξαναεπισκέφθηκε, μόνος του αυτή τη φορά, τον Βούλγαρι («una visita al Arzobispo Eugenio»), με τον οποίο είχε την ευκαιρία να κάνει μια μακρά και ευχάριστη λόγια συζήτηση («con quien tuve una larga y agradable conversacion Literaria»). Ο Βούλγαρις τότε του έδειξε ένα έργο του, το οποίο μόλις είχε κυκλοφορήσει στην Πετρούπολη. Επρόκειτο για την έμμετρη ελληνική μετάφραση ενός έργου του Βιργιλίου («una Traduction Griega de Virgilio, obra suya»)¹⁵. Η συγκεκριμένη έκδοση ήταν πολύ ωραία και είχε κάνει ιδιαίτερη εντύπωση στον Miranda. Επιπλέον, ο Βούλγαρις του δώρισε τότε ένα αντίτυπο της γαλλικής μετάφρασης των *Στοχασμῶν* του, το οποίο ο Miranda ανέφερε με τον ακόλουθο τίτλο: *Reflexions sur l'état critique actuel de la puissance Ottomane*. Το έργο αυτό ήταν γραμμέ-

12. Το θέμα της καταγωγής του Βούλγαρη έχει απασχολήσει αρκετά τους βιογράφους του, παρότι η πλειονότητα δέχεται την Κέρκυρα ως τόπο καταγωγής του. Βλ. παλαιότερα και την άποψη του Νικολάου Κατραμῆ, *Ιστορικοί διασαφήσεις επί της πατρίδος Ευγενίου του Βουλγάρεως Ζακυνθίου Αρχιεπισκόπου Σλαβωνίου και Χερσώνος*, Έν Ζακύνθο 1854, ο οποίος υποστήριξε τη Ζάκυνθο ως τόπο καταγωγής του.

13. Βλ. *Archivo del General Miranda*, τ. 2, β.π., σ. 200. Ο Miranda ανέφερε στη συνέχεια ότι είχε δανείσει το βιβλίο αυτό (*Abregé cronologique des Peuples qui ont habité les bords de la mer Noire*) στον Van Schooten και ήθελε να το πάρει πίσω πριν αναχωρήσει από τη Χερσώνα. Βλ. β.π., σ. 225. [Ακολουθῶ έπακριβῶς και χωρίς έπεμβάσεις την ὀρθογραφία του ίδιου του Miranda.]

14. S. K. Batalden, «Notes from a Leningrad Manuscript: Eugenios Voulgaris' Autograph List of his own Works», *Ο Έραριστής* 13 (1976), 1-22. Του ίδιου, *Catherine...*, β.π., σ. 148-172.

15. Επρόκειτο για τη μετάφραση των *Γεωργικῶν* του Βιργιλίου. Βλ. σχετικά Batalden, *Catherine...*, β.π., σ. 72, 83, 169.

νο κατὰ τὸν Miranda μεῖς ιδιαίτερα καλὴ γνώση καὶ κριτικὴ ἐπισκόπηση τοῦ ὅλου θέματος («e scritto con mucho juicio y conosimiento»). Ὁ Miranda τέλος ἀνέφερε —ὡς μία ἐπιπλέον ἔνδειξη τῆς μόρφωσης τοῦ Βούλγαρη— ὅτι αὐτὸς εἶχε διατελέσει παλαιότερα καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Λιψίας.¹⁶ Ἡ πληροφορία ὅμως αὕτη εἶναι ἐσφαλμένη, διότι ὁ Βούλγαρις δὲν εἶχε ποτὲ κάποια τέτοια θέση κατὰ τὴ μακρὰ διαμονή του στὸν γερμανικὸ χῶρο (1764-1771).¹⁷

Ἀπὸ τὴν παραπάνω συνάντηση τοῦ 1786 προέρχεται βασικὰ καὶ τὸ ἀντίτυπο τῆς γαλλικῆς μετάφρασης τῶν *Στοχασμῶν*, τὸ ὁποῖο διασώζεται σήμερα στὸ Καράκας. Ἡ μαρτυρία αὕτη τοῦ Miranda εἶναι σημαντική, διότι βεβαιώνει γιὰ μία ἀκόμη φορὰ τὸν ἀνώνυμο συγγραφέα τοῦ ἐν λόγῳ κειμένου. Ἐπιπλέον, χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι ὁ ἴδιος εἶχε διαπιστώσει τότε τὴν πολιτικὴ σημασία τοῦ κειμένου αὐτοῦ τοῦ Βούλγαρη, γιὰ τὴν ὁποία ἔχουμε καὶ ἄλλες συναφεῖς μαρτυρίες. Ἀλλωστε, εἶναι πιθανὸ ὅτι ὁ Βούλγαρις τοῦ δώρισε τὸ συγκεκριμένο ἔργο του, ἐπειδὴ εἶχε διαπιστώσει τίς ἀνάλογες προσπάθειες τοῦ Miranda γιὰ ἀνεξαρτητοποίηση τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς ἀπὸ τὴν Ἰσπανία. Ὁ Miranda κράτησε λοιπὸν τὸ ἐν λόγῳ ἔργο στὴν κατοχή του καὶ ἀργότερα αὐτὸ μνημονεύεται στὸν κατάλογο τῶν βιβλίων ποὺ ἔστειλε στὴν Ἀγγλία στὶς 5 Σεπτεμβρίου 1787 ἀπὸ τὴν Κρονστάνδη μετὰ τὸ τέλος τοῦ ταξιδιοῦ του στὴ Ρωσία.¹⁸ Στὰ κατάλοιπα τοῦ Miranda ἔχει ἐπίσης ἐντοπισθεῖ τὸ ἀντίτυπο αὐτὸ (96 σελίδες), στὸ ὁποῖο σώζεται χειρόγραφη σημείωσή του ποὺ ἀναφέρει ὅτι ἀποτελοῦσε δῶρο τοῦ Βούλγαρη («regalado p^r su Autor el Arzobispo Eugenio Vularis . - ἐν Chersona. 1786»).¹⁹

Οἱ συναντήσεις τοῦ Miranda μετὰ τὸν Βούλγαρι εἶχαν καὶ συνέχεια. Στὶς 19 Νοεμβρίου 1786 ξανασυναντήθηκε μαζί του καὶ συζήτησαν μέχρι τίς 12 τὸ μεσημέρι.²⁰ Τὸ ἴδιο φαίνεται ὅτι συνέβη καὶ μετὰξὺ τῆς 23ης καὶ 25ης Νοεμβρίου 1786.²¹ Στὶς 26 Νοεμβρίου 1786 ὁ Miranda ἀνέφερε μιὰ ἐπίσκεψή του μαζί μετὰ τὸν Van Schooten σὲ μιὰ λειτουργία τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας στὴ Χερσώνα καὶ περιέγραψε μετὰ ἀρνητικὰ χρώματα τὴν ἔλλειψη καθαριότητος τοῦ κληρικοῦ ποὺ ἱερουργοῦσε. Παράλληλα, ἀντιπαρέθεσε τὴν ἐμφάνιση τοῦ κληρικοῦ αὐτοῦ μετὰ τὴ λαμπερὴ καὶ σεβάσμια παρουσία τοῦ ἀρχιεπισκόπου Βούλγαρη, ὁ ὁποῖος συμμετεῖχε ἐπίσης, ἀλλὰ λιγότερο ἐμφανῶς στὴ λειτουργία. Κατὰ τὸν Mi-

16. Βλ. *Archivo del General Miranda*, τ. 2, β.π., σ. 202-203.

17. Βλ. πρόσφατα G. S. Henrich, «Evgénios Vûlgaris, ein griechischer Polyhistor im Leipzig des 18. Jahrhunderts», στὸ *Griechen in Leipzig. Damals - Heute*, Europa-Haus Leipzig, Λιψία 1999, σ. 33-39.

18. Βλ. *Archivo del General Miranda*, τ. 7, β.π., σ. 169.

19. *Ο.π.*, σ. 457. Αὕτη μάλλον εἶναι ἡ δυσανάγνωστη ἐκτενὴς χειρόγραφη σημείωση στὰ ἰσπανικὰ πάνω στὸ ἀντίτυπο αὐτό, γιὰ τὴν ὁποία κάνει λόγο ὁ Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, β.π., σ. 476 (ἀρ. 1174).

20. Βλ. *Archivo del General Miranda*, τ. 2, β.π., σ. 203.

21. *Ο.π.*, σ. 206.

randa, τὰ χαρακτηριστικά τῆς μορφῆς τοῦ Βούλγαρη ἔδιναν στὸ ὅλο παρουσιαστικό του ἕναν τέλειο ἑλληνικὸ ἀέρα καὶ θύμιζαν τὶς μαρμάρινες προτομὲς τῶν ἀρχαίων προγόνων του, τὶς ὁποῖες εἶχαν φιλοτεχνήσει διάσημοι γλύπτες στὴν ἀρχαιότητα.²² Ἐδῶ διαφαίνεται ἀκόμη μία φορὰ ὁ ἔντονος θαυμασμός τοῦ Miranda πρὸς τὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα γενικά, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν προσωπικότητα τοῦ Βούλγαρη εἰδικότερα. Μιὰ ἐπιπλέον λόγια συζήτηση μὲ τὸν Βούλγαρι στὴν κατοικία του ἀνέφερε ὁ Miranda καὶ στὶς 7 Δεκεμβρίου 1786 («con quien tuve un largo rato de conversacion Literaria»).²³ Αὐτὴ ἦταν καὶ ἡ τελευταία συνάντησή μὲ τὸν Βούλγαρι ποὺ ὁ Miranda ἀναφέρει στὸ ἡμερολόγιό του.

Τὸ ὅλο γεγονὸς τῆς συνάντησης καὶ τῆς καλύτερης γνωριμίας τοῦ Βούλγαρη μὲ τὸν Miranda θίγει τὸ γενικότερο πρόβλημα τῆς πολυπλευρῆς σχέσης τῶν Ἑλλήνων μὲ τὸν κόσμον τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ὑπῆρχαν πολλοὶ Ἕλληνες τότε οἱ ὁποῖοι εἶχαν κάνει αἰσθητὴ τὴν παρουσία τους ἐκτὸς τῶν ὁρίων τῆς ὀθωμανικῆς ἐπικράτειας καὶ εἶχαν κινήσει τὴν προσοχὴ διαφόρων ξένων. Τοῦτο σημαίνει ἐπιπλέον ὅτι ἡ γνώση μας γιὰ τοὺς τότε Ἕλληνες δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ ὁλοκληρωθεῖ, ἀν δὲν λάβουμε ὑπόψη μας τὶς εἰδήσεις καὶ τὶς κρίσεις τῶν ξένων γι' αὐτούς. Βεβαίως, οἱ τελευταῖες δὲν εἶναι πάντοτε συστηματοποιημένες, ἐπειδὴ συνέβαιναν περιστασιακὰ καὶ συμπτωματικὰ. Γι' αὐτὸ εἶναι διασκορπισμένες καὶ ἐνίοτε εἶναι δύσκολο νὰ ἐντοπιστοῦν. Ἡ παραπάνω περίπτωση τοῦ Miranda ἀνήκει σίγουρα σ' αὐτὴ τὴν κατηγορίαν. Τῇ σημασίᾳ τῶν μεμονωμένων αὐτῶν πληροφοριῶν γιὰ τὴν καλύτερη γνώση τοῦ τότε Ἑλληνισμοῦ εἶχε τόνισαι παλαιότερα καὶ ὁ Κ. Θ. Δημαράς, ἀναφερόμενος σύντομα στὴ συνάντησή τοῦ Miranda μὲ τὸν Βούλγαρι,²⁴ ἀπὸ τὸν ὁποῖο εἶχε πληροφορηθεῖ καὶ ὁ γράφων πρὶν ἀπὸ χρόνια τὸ σχετικὸ γεγονὸς γιὰ πρώτη φορὰ. Ἀλλὰ ἡ περίπτωση τοῦ Miranda δὲν εἶναι σίγουρα ἡ μοναδική, ἀφοῦ μιὰ προσωπικότητα, ὅπως ὁ Βούλγαρις, δὲν μποροῦσε νὰ περάσει ἀπαρατήρητη στὸν εὐρύτερο περίγυρό της. Κλείνοντας τὸ παρὸν παρασχόλημα, ἂς ἀναφερθεῖ μία ἀκόμη σπάνια μαρτυρία γιὰ τὸν Βούλγαρι ἀπὸ τὴ Γεωργία. Προέρχεται ἀπὸ τὸν περιηγητὴ Τ. Gabashvili, ὁ ὁποῖος ἔκανε λόγον γιὰ τὴ συνάντησή του μὲ τὸ διευθυντὴ μιᾶς ἀκαδημίας ὀνόματι Εὐγένιο Βούλγαρι. Μαζί του εἶχε συζητήσει τὸ θέμα τῆς ἐθνικῆς καὶ γλωσσικῆς συγγένειας τῶν Ἰβήρων τοῦ Καυκάσου (τῶν Γεωργιανῶν) μὲ τοὺς Ἰβήρες τῆς Δύσης (τοὺς Βάσκους).²⁵ Εἶναι λοιπὸν πολὺ πιθανὸ ὅτι στὸ μέλλον θὰ

22. Ὁ.π., σ. 206.

23. Ὁ.π., σ. 211.

24. Βλ. C. Th. D[imitrakopoulos], «Note sur l'article de Monsieur Sandor Baumgarten», Ὁ Ἑρανιστὴς 5 (1967), 66-67, στὴ σ. 66.

25. Βλ. S. V. Dzidziguri, *Gruzinskij jazyk*, Tbilisi 1968, σ. 24. Τὴ σχετικὴ πληροφορία ἔλαβα ἀπὸ τὸ ἄρθρο τοῦ H. Goltz, «Ein griechisch-orthodoxer Aufklärer in Halle: Zur Vita des Eugenios Bulgaris (1716-1806)», στὸ G. Jerouschek / A. Sames (ἐκδ.), *Aufklärung und Erneuerung. Beiträge zur Geschichte der Universität Halle im ersten Jahrhundert ihres Bestehens (1694-1806)*,

μᾶς ἀποκαλυφθοῦν καὶ ἄλλες παρόμοιες μαρτυρίες γιὰ τὸν Βούλγαρι καὶ τὶς ποικίλες ἐπαφές του κατὰ τὸν 18ο αἰώνα.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Ν. ΜΑΚΡΙΔΗΣ

ΤΟ ΠΡΩΤΟΤΥΠΟ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ
“ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΠΕΡΙΕΧΟΥΣΑ ΤΙΝΑΣ ΔΙΑΚΡΙΣΕΙΣ
ΕΙΣ ΤΟ ΠΟΙΗΜΑ ΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΒΟΛΤΕΡ
ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ ΤΗΣ ΛΙΣΒΩΝΗΣ”

ΤΟ ΠΑΡΑΠΑΝΩ ΕΡΓΟ ΑΠΟΤΕΛΕΙ ΤΟ «ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ» τοῦ βιβλίου ποὺ δημοσιεύτηκε τὸ 1796 στὴ Βενετία μὲ τὸν ἀκόλουθο τίτλο:

Βιβλίον διηρημένον εἰς μέρη δύο, ὃν τὸ μὲν πρῶτον [μέρος] περιέχει Ἐπιστολὴν τινα διαλαμβάνουσαν τινὰς διακρίσεις εἰς τὸ ποίημα τοῦ κυρίου Βολτέρ. Τὸ δεύτερον [μέρος], Στοχασμούς τινὰς περὶ τῶν αἰτιῶν τοῦ μεγαλείου καὶ τῆς πτώσεως τοῦ δήμου τῆς Ῥώμης. Νῦν πρῶτον τέποις ἐκδοθὲν καὶ μετὰ πλείστης ἐπιμελείας διορθωθὲν. ᾠψήστ'. Ἐνετίησι, 1796. Ἐν τῇ Τυπογραφίᾳ τοῦ ποτε Δημητρίου Θεοδοσίου. Νῦν δὲ Πάνου Θεοδοσίου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων. Con Licenza de' Superiori.¹

«Ἐπιστολὴ περιέχουσα τινὰς διακρίσεις εἰς τὸ Ποίημα τοῦ Κυρίου Βολτέρ Περί τῆς καταστροφῆς τῆς πόλεως Λισβώνης» εἶναι ὁ πλήρης τίτλος τοῦ ἔργου ὅπως ἀναγράφεται στὴν πρώτη σελίδα τοῦ ἐντύπου ὅπου ἀρχίζει τὸ κείμενο.

“Οἱ ὅσοι ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ φαινόμενο τῆς πρόσληψης ἀρχῶν καὶ ἰδεῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ στὸ χῶρο τῆς Ἀνατολῆς —ἀλλὰ καὶ τῆς ἀντίδρασης ποὺ αὐτὴ προκάλεσε— ἔχουν ἐντοπίσει ὅτι στὸ ἔντυπο αὐτὸ βιβλίο δὲν περιέχεται μόνο μιὰ προσπάθεια ἀναίρεσης ὅσων ὑποστήριζε ὁ Βολταῖρος στὸ ἔργο του *Poème sur le désastre de Lisbonne* (1756) ἀλλὰ γίνεται ἀναφορὰ καὶ στὸν Ζάν-Ζακ Ρουσώ (1712-1778), στὸν Γάλλο ἀββὰ Νοέλ-Αντοίν Πλουσὲ (1688-1761) καὶ στὸν Ἑλβετὸ μαθηματικὸ Leonhard Euler (1707-1783). Κανεὶς ὅμως ὡς τώρα δὲν κατόρθωσε

Hanau/Halle 1994, σ. 355-374, στὴ σ. 364. Δὲν γνωρίζουμε ὅμως πότε ἀκριβῶς εἶχε λάβει χώρα ἡ παραπάνω συνάντηση τοῦ Gabashvili μὲ τὸν Βούλγαρι.

1. Βλ. πρόχειρα Γ. Γ. Λαδὰς - Ἀθανάσιος Χατζηδῆμος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1796-1799*, Ἀθήνα 1973, σ. 12-14 (στὴ σ. 11 πανομοιότυπο τῆς σελίδας τίτλου τοῦ βιβλίου)· Θωμάς Ι. Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (1466-1800)*, τ. 1, Ἀθήνα 1984, σ. 81 ἀρ. 1078.